

I.M. Дрига

ТЮРКОМОВНІ ВАРІАНТИ МОЛИТВИ «ОТЧЕ НАШ» У ПРИЧОРНОМОР'І

ПРОПОНОВАНА стаття розглядає тюркські (караманлійські, урумські, караїмські, гагаузькі) тексти молитви «Отче наш», що були та є розповсюдженими на території сучасної України, в Північному Причорномор'ї та на Балканах, як фрагмент сакрального тексту, з метою визначити шляхи походження їхніх перекладів та лексико-семантичні паралелі. Молитва «Отче наш» інакше називається молитвою Господньою, оскільки сам Ісус Христос заповідав її своїм учням, коли вони просили його навчити їх молитися [Інцил 1998, Мф. 6, 9–13; Лк. 11, 2–4].

Актуальність дослідження визначається тим, що витoki та джерела тюркських перекладів вказаного тексту в Причорномор'ї не досліджувалися ані щодо кожної окремої мови, ані у їхньому взаємозв'язку, а втім, така інформація щодо мовної атрибуції та визначення редакцій тексту пролила б світло на походження службової літератури у тюркомовних православних Криму, Галичини та Приазов'я. Сподіваємося, це дасть також ключ до розуміння чинників формування суспільної свідомості тюркомовних християнських та караїмських спільнот нашої та сусідніх держав, сприятиме самоідентифікації тюркомовних етносів України в наші дні.

Як відомо, гагаузькі та урумські переклади молитви, найімовірніше, мали караманлійське походження. Про це йдеться, зокрема, в працях гагаузознавців [История и культура гагаузов 2006, 212; Çakir 2007, 55; Stamatoglu 2002, 290] та дослідників урумської мови [Гаркавець 1999, 17–25; Греческие молитвы... 2005, 18–19; Смолина 2008, 3–4]. Втім, зіставлення лексики, граматики та стилістики текстів молитви з караманлійськими варіантами та іншими тюркомовними версіями, що походять з Причорномор'я та Балкан, не проводилося, отож наше дослідження вперше здійснює спробу розв'язання подібної текстологічної проблеми.

Спроба дослідження тексту «Отче наш» на караманлійському матеріалі [Παμλουκῆ 1961] подає дванадцять відомих у Греції та Малій Азії варіантів тексту молитви. Памбукіс зазначає, що чув цю молитву від тюркофонів – караманлійців, як чоловіків, так і жінок, – і був вражений стійкістю традиції, за якою вони й досі проголошують цю частину Євангелія по-турецьки. Це захоплення цілісністю та стійкістю спадщини завадило, на його думку, попереднім дослідникам звернути увагу на деталі. Записані Памбукісом дванадцять варіантів з Євангелія від Матфея є однаковими за змістом і відмінними за формою. Нам відома ретельність та імператив виконання переписів Євангелія слово у слово. Тож як так могло статися, що ці варіанти співіснували в подібній різноманітності та були сприйняті урумами та гагаузами так само не в одному, а в кількох варіантах? Більше того, у караїмів та решти тюркських народів так само спостерігається значна варіативність тексту молитви. Як пише автор статті, мова тут йде не про помилку: серед малограмотних переписувачів були й книжники з вельми серйозною на той час освітою. Не може йтися так само і про регіональні, місцеві відмінності, адже два автори з одного й того самого місця походження вважали за краще вживати відмінні варіанти, тоді як дві особи з різних місць передавали той самий варіант. То чому ж ми зобов'язані такою різноманітністю?

Звернімося до першоджерел, котрими послуговується Памбукіс: перший варіант молитви було узято ним з караманлійської *Hacetname kitabı* 1756 р., другий – з *Ruh Affiyetliği* 1782 р. Обидва варіанти виводять нас на ім'я караманлійського митрополита Ангорського, Серафима Пісідійського. Третій варіант узято так само з *Ruh Affiyetliği*, але в пізнішому перевиданні. Памбукіс робить висновок, що саме третій варіант

є найдавнішим за походженням і що його було, у свою чергу, узято з константинопольського видання 1718 р. «*Apantizmata*», яке було написано спеціально для *omogenis* – «родичів» греків-християн Малої Азії. Матеріали по «*Apantizmata*» включає у своїй монографії «Митрополит Неофітос Мавроматіс Іконійський та його внесок у збереження віри та ідентичності греків Малої Азії» (видання 1947 р.) грецький дослідник Г. Лада. Для четвертого варіанта молитви, узятого Серафимом із тогож таки зібрання *Ruh Affiyetliđi*, характерна спроба «передачі фонетичної цінності турецької мови» (Памбукіс), тобто відповідності літер грецької абетки та використовуваних діалектів турецької мови. Проте спроби передати місцеву фонетику в ньому досить незначні. Найбільш повно передані відповідники молитви у виданнях «*Apantizmata*» 1808–1883 рр. Серафим відтворив повністю четвертий варіант з найменшими змінами та доповненнями. Узнявши його за основу, він, однак, додав також й інші частини з різних готових джерел: наприклад, на с. 33 *Ruh Affiyetliđi* знаходимо першопочаткову версію другого варіанта. Так само, ймовірно, варіант перший було узято з *Hacetname kitabı*.

Грецький дослідник пропонує відповідь на поставлене ним запитання про варіативність молитви, цитуючи лист Панайота Візантійського, секретаря угро-волоського гегемона, від 8.6.1726 р., адресований вищезгаданому Неофіту Артському, в якому той просить, коли не важко, прислати йому, рабу грішному, книгу *Gülizar-ı İman Mesihî* [Пацлоукґ 1961, 6–7], що якнайкращим чином сприяє спасінню душі. Таким чином, і Неофіт, і Серафим, створюючи власні твори, вдавались до запозичень текстів з різних рукописних джерел, додаючи, втім, власні переклади та доповнення. Можливо, що саме відмінності редакцій в оригіналах цих рукописів і позначились на подальшій варіативності використовуваних різними караманлійськими джерелами текстів молитви. У 1584 р. було видано молитовник, про який Мартин Крузі [Пацлоукґ 1961, 18] згадує в «Турко-грекіка лібри окто» [Basileae, 1584, 109–120] Геннадіуса Сколаріуса, що містила перший караманлійський переклад останнього. Порівняння з грецьким оригіналом, з якого здійснювався переклад,

неможливе через нез'ясованість приналежності оригіналу, проте основу тюркського тексту можна шукати не лише в ньому. Той факт, що підрядного перекладу дотримувались не завжди, підтверджується варіантами тексту молитви 10 та 12. Памбукіс згадує видане Леонідом Анастасіядісом у 1900 р. повне багатосторінкове зібрання священних катехиз, серед яких можна натрапити і на варіант з коментарями молитви 10, яка читалася на недільних службах. У пізнішому виданні, 1921 року, наведено вже інший, 12-й, варіант молитви. Важко сказати, перший або другий варіант був для автора видання питомим і котрий з них було узято з іншого джерела. Напрошується висновок, що укладачі таких видань, послугуючись кількома джерелами, створювали, беззаперечно, компілятивні праці, однак Серафимовим виданням була притаманна образність стилю, що виділяло його серед сучасників. Введення в майбутньому видання друкарським методом як більш дешевого зводить десятки, а можливо, й сотні стилістичних рукописних варіантів до одного. Варіанти молитви 4, 7, 9 та 11 грецький автор вважає узятими з Нового Завіту уже в ХІХ–ХХ століттях, що могли мати оригіналом як православні, так і надзвичайно поширені в цей час протестантські видання для тюркофонів Малої Азії, насамперед мешканців Самсуна, Трабзона та решти міст Причорномор'я¹. Ці видання, друковані протягом 1821–1922 рр., описав, зокрема, Іоанн Агапідіс [Пацлоукґ 1961, 19]. Уже в перших своїх виданнях протестанти публікують численні переклади православних молитов та служебних текстів, виправляють їх філологічно, зіставляючи як грекомовні, так і тюркські біблійні варіанти. У виправленнях та корекціях тексту брали до уваги кожний новознайдений варіант, відповідно вважаючи кожне з нововведень покращеним, отож чим на пізнішу версію молитви ми натрапляємо в книзі, тим більшою мірою торкнулось її редагування. Автор статті порівнює також відомі йому варіанти із протестантською молитвою вірменів-тюркофонів. Нижче наводимо зібрані І. Памбукісом дванадцять варіантів молитви «Отче наш» [Пацлоукґ 1961, 8–10] з хронологічним зазначенням дати видання [Пацлоукґ 1961, 13–15], а також нашу транслітерацію та дослівний переклад:

1. Κιογλερτέ σακιν όλάν μιζιμ Πετεριμιζ, σενήν ισμιν Ἀζιζλενσίν, μελκιοτλιγίν γκελσίν, χοκμούν τεκμίλ όλσουν σενήν κιογ γιουζουντέ νεσεκίλλισσε, γέρ γιουζουντέ τε όλα, βέρ μιζιμ μπούκιουν κιουντελλικ έκμέκ ναφακαμιζή, βέ παγισλά μιζέ πορτζλαριμιζή, νίτζεκι μίτζ ταχι μιζέ πορτζλου όλάν κιμσελεριν σουτζλαρινή παγισλάρις. Βέ μιζή τζεφαγιά κετίρμε, λάκιν μιζή όλ σέρ σεγитантάν κουρτάρ. Ἀμήν.

Köğlerde sakin olan bizim Pederimiz, senin ismin 'azizlensin, melkütliğin gelsin, hükümün teknil olsun senin köğ yüzünde ne şekillisse, yer yüzünde de ola, ver bizim bugün gündellik ekmek nafakamızı, ve başışla bize borçlarımızı, niceki biz dahi bize borçlu olan kimselerin suçlarını başışlarız. Ve bizi cefaya getirme, lakin bizi öl şer şeyitandan kourtar. Amîn.

Мешканцю небес, наш Отче, хай святиється ім'я Твоє, хай прийде царствіє Твоє, наказ Твій хай буде повним як на небі, так і так само щоб був і на землі, дай нам сьогодні засоби до існування на щоденний хліб та прости нам гріхи наші, так як і ми прощаємо провини тих, хто є нам боржником. Та не приведи нас до страждань, одначе врятуй нас від того злого диявола. Амін (Хаджетнаме, Серафим ієромонах Анталійський переклав з іноземної грецької турецькою мовою. Друк – Венеція, 1756).

2. Μιζιμήμ Πετεριμήζ, Κιογλεрте` σακίν ο`λάν. Σενιν Ἰσμιν Ἀζιζ ο`λά, Σενουν Μελκιοτουόν γκελσίν. Σενήν Μουρατζαατίν Κιογλεрте`νάσιλ ίτζράά όλουνούρισσα, γε`ρ γιουζουντέ`τα όλσεκιλ ο`λσούν. Χε`ρ κιουνου, ε`κμεγιμιζή` που κιουντε` μιζε`βε`ρ. Βε πορτζλαριμιζτα`ν μιζη`χελα`ς ε`γλε`. Νιτζεκι μη`ζ πορτζλουλαριμιζη`ν σουτζλαρινή άφβ έτέρισσεκ, Βέ μιζή Ἰγφαγέ γκετήρμε, λα`κιν μιζη`ναπα`κ φεναλικτάν κουρτάρ.

Bizim Pederimiz, göğlerde sakin olan. Senin 'ismin 'aziz ola, Senün melkütun gelsin. Senin Müracaadin Göğlerde nasıl icra olunurissa, yer yüzünde da öl şekil olsun. Her gün, ekmeğimizi bu günde bize ver. Ve borçlarımızdan bizî helas eyle. Niceki biz borçlularımızın suçlarını afv ederissek, ve bizî iğfaye getirme, lakin bizi napak fenaliktan kurtar.

Отче наш, що мешкаєш на небесах. Хай би було священним ім'я Твоє, хай прийде царствіє Твоє. Як здійснюється на небесах звертання Твоє, таким чином хай буде і на землі. Щодня хліб наш і сьогодні нам дай. І вивільни нас від гріхів наших, як ми про-

щаємо провини боржників наших. І не приведи нас в утаснення / оскоплення, одначе врятуй нас від брудного зла (Рух Аффієтлії. Серафим Анталійський. Друк – Венеція, 1782).

3. Για` κιογλερτεκί Πετεριμιζ. Σενούν Ἰσμίν μουκαττές όλα. Σενούν μελκιοτουον γκελέ. Σενον муρατίν νίτζеки κιογте, кеζά-лике γέρ γιουζουνте` таχί όλα. Χέργкиουνλουκ έκμεγιμηζή, μιζέ μπού κιούν βέρ. Βε πορτζλαριμιζтάν μητζи χελάς έγλε, νίτζεκη μητζι πουρτζλουλαριμιζήν πορτζλαρινі παγислάρис. Βέ μητζи ιγφαγέ κετίρμε. Λάκιν μιζи φεναλικτάν κουρτάρ.

Ya göğlerdeki Pederimiz. Senün 'ismin mukaddes ola. Senün melkütun gele. Senün muradın niceki göğde, kezalike yer yüzünde dahi ola. Hergünlük emkeğimizi, bize bu gün ver. Ve borçlarımızdan bizi helas eyle, niceki biz borçlularımızın borçlarını başışlarız. Ve bizi iğfaye getirme. Lakin bizi fenaliktan kurtar.

Отче наш, що на небесах. Хай би святилось ім'я Твоє, хай би прийшло царствіє Твоє. Хай наказ Твій як на небі, так само був би також на землі. Щоденний хліб наш нам сьогодні дай. І вивільни нас від боргів наших, так як ми відпускаємо борги боржників наших. І не приведи нас до оскоплення. Одначе врятуй нас від зла (Рух Аффієтлії. Серафим Анталійський. Друк – Венеція, 1782).

4. Για` γκοιγлердэ όλάν атаμιζ, ίσμίν μουκαδде`ς ο`λσου`ν. Μελεκιοути`ν γκεлсούν γкиογде` мурадη`ν νι`τζε ισε`, γιερде` δαχι ο`γиле` ο`λσου`ν. Χε`р γкиουνки ε`тмеγιμιζи` που γкиου`ν πιζε`βε`р. Βε πιζε` σουτζλαριμιζи παγησλα`, νι`τζε ки πιζи δαχι πιζε σουτζλου ο`λανлере` παγησлариζ. Χε`μ πιζи ιγβαγιэ сáлμά`ι`λλα πιζи сερрирде`ν куурта`р.

Ya gköglerde olan atamız, ismin mukaddes olsun. Melekütün gelsün göğde muradın nice ise, yerde dahi öyle olsun. Her günki etmeğimizi bu gün bize ver. Ve bize suçlarımızı başışla, nice ki biz dahi bize suçlu olanlere başışlarız. Hem bizi iğsaiye salma i'lla bizi şerrirden kurtar.

О Батько наш, що на небесах, хай буде священним ім'я Твоє. Хай царствіє Твоє прийде, скільки бажання / волі Твоєї на небі, також хай так буде і на землі. Щоденний наш хліб сьогодні нам дай. І відпусти нам провини наші, стільки як і ми відпускаємо винним нам. Та не пусти нас у оскоплення, лиш-бо врятуй нас від поганого (Новий Заповіт, переклад з грецької турецькою. Стамбул, 1826).

5. Σέν Σεμαλερδέ όλάν Πεδεριμιζ, ίσμιν μουκατδε`ς ο`λουνα` γκελση`ν σενη`ν Πατισαχληγη`ν ο`λσου`ν σενη`ν ε`μιρι`ν, να`σηλ ο`λουνου`ρσα Σεμαλερδε`, κε`ζα ο`λσουν γε`ρ γιούζουνδέδε. Βε`ρ πιζε` που γκισούν γκιουνδελη`κ ε`κμεγιμιζι, βε`νάσηλ πιζλε`ρ πιζε` πορτζλου ο`λανναρη` άφ έδέρισεκ, σε`ν δαζη`πιζι`μ πορτζλαριμιζι παγησλαφιούν άφ ε`δε`σιν. Βε`πιζι `Ιγβαλαρα` ο`γραστη`ρμαγι.άσην` η`λλε πιζλερι`σερδε`ν κουλαρα`σην. `Αμη`ν.

Sen Semalerde olan Pederimiz, ismin mukaddes oluna, gelsin senin Padişahlığın; olsun senin emirin, nasıl olunursa Semalerde, keza olsun yer yüzündede. Ver bize bu gün gündelik ekmeğimizi, ve nasıl bizler bize borçlu olannarı af ederisek, sen dahi bizim borçlarımızı bağışlasün af edesin. Ve bizi işgalara uğraştırmayasın; ille bizleri şerden kultasın. `Amîn.

Ти, Отче наш, що єси на небосхилах, щоб ім'я Твоє було священним; хай прийде Твоє царствіє; хай буде Твій наказ, як виявляється на небосхилах, так само хай буде і на землі. Дай нам сьогодні щоденний хліб наш, і як ми прощаємо тих, хто нам боргує, щоб і Ти теж наші борги відпускав, прощав. І щоб Ти нас не вводив у клопіт із оскопліннями, либонь же врятував нас від зла. Амінь («... Дуже потрібна книга, з грецької мови турецькою перекладена для користі християнських братів наших, що мешкають в Анатолії та не знають грецької». Патріарша друкарня, Стамбул, 1835).

6. Για κιογлерτέ όλαν Πετερμις Ισμιν άζιζλενσιν. Πατισαχληγη`ν κελσιν` ιστεκλιγιν κιογτεки κипи γερτε тахі олсоун. Киунтелк е`кмеγιμιζи βερ πιζε` που κίου`ν. Βε πιζε` πορτζλαρημηζη` παγησλα, νιτзе κи πιζ таχι` πιζε πορτζλου όλανλαρά παγησλάρηζ. Βε πιζι ι`γβαγε`σα`λμα` Ιλλα πιζι φенаκιαрта`ν κουρτα`ρ.

Ya göğlerde olan Pederimiz İsmine azizlensin. Padişahlığın kelsin; istekliğin göğdeki gibi yerde dahi olsun. Gündelik ekmeğimizi ver bize bu gün. Ve bize borçlarımızı bağışla, nice ki biz dahi bize borçlu olanlara bağışlarız. Ve bizi işsayi salma `İlla bizi fenakârdan kurtar.

Отче наш, що єси на небесах, хай святиться ім'я Твоє. Хай прийде царствіє Твоє; хай бажання Твоє як є на небі, так хай і буде на землі. Щоденний хліб наш дай нам сьогодні. І відпусти нам гріхи наші, так як і ми відпускаємо тим, хто боргує нам. І не пускай нас у оскоплення, либонь же врятуй нас

від поганого (Новий Заповіт, «нове видання, перекладене зрозумілою турецькою мовою». Афіни, 1851).

7. Για κοκλεрте όλάν Πετερμιζ, ίσμιν μουκαττέζ όλσοун Πατισαχληγη`ν κνλσίν ιρατετιν κοκτεки κипи γέρ ούζερинте тахі олсоун. Хер кункі екмегимиζи πιζε` που κούν βέρ` Βε πιζε` πορτζλαρημηζη` παγησλά, νιτзе κи πιζ таχι` πορτζлаουларημηζи παγησλάρηζ Βε πιζι Ιμтиханά κетирме, Ιλλα πιζи γи.αραμαζтан куурта`р.

Ya göklerde olan Pederimiz, ismin mukaddes olsun Padişahlığın gelsin iradetin göğdeki gibi yer üzerinde dahi olsun. Her günki ekmeğimizi bize bu gün ver; ve bize borçlarımızı bağışla, nice ki biz dahi borçlularımıza bağışlarız Ve bizi İmtihana getirme, İlla bizi yaramazdan kurtar.

Отче наш, що єси на небесах, хай буде священним ім'я Твоє, хай прийде царствіє Твоє, хай воля Твоя, як на небі, і на землі також буде. Щоденний хліб наш дай нам сьогодні і відпусти нам гріхи наші, наскільки і ми відпускаємо боржникам нашим. І не приведи нас до випробування, либонь же врятуй нас від лукавого (Євангеліє, «переклад з грецького оригіналу турецькою мовою». Лондон, 1873).

8. Για Σεμαλερδέ σακίν όλάν Πεδεριμιζ. `Ισμιν такдис όλουна. Κελσίν σενίν Παδισαχληγη`ν, `Εμριν νάσηλκι Σεμαλερδέ ιδζρά όλουноуп ίσε, γίερ γιούζουνδέ даχη ιδζρά όλουна. Σέν έχσάν είλε πιζε` που κίου`ν γιεβмиγεμιζε` γετεрлир ναφακά етмеγιμιζи, βε παγησλά πιζε` πορτζλαρημηζη`, νάσηλκι πιζλε`р даχη πιζле`р πορτζλου`ν όλανλαρά παγησλάρηζ, βε πιζле`р миχнэт ιτζινδέ`р άρχμαγiαράκ, κεμликден σακλαγи.оуп χελάς`είλε. `Αμη`ν.

Ya Semalerde sakin olan Pederimiz. `İsmine takdis oluna. Gelsin senin Padişahlığın, `Emrin nasilki Semalerde icra olunup ise, yer yüzünde dahi icra oluna. Sen exsan eyile bize bu gün yevmiyemize yeterlidir nafaka etmeğimizi, ve bağışla bize borçlarımızı, nasilki bizler dahi bizlere borçlu olanlara bağışlarız, ve bizleri mihnet içinde brahmayarak, gemlikden saklayup helas eyile. `Amîn.

Отче наш, що мешкаєш на небосхилах. Хай би було свято чтимо ім'я Твоє. Хай прийде царствіє Твоє, як Твій наказ виконується на небосхилах, так хай виконується і на землі. Пожалуй нам сьогодні засоби на хліб, достатні на поденне існування, і відпусти нам борги наші, як ми також відпускаємо тим, хто винний нам, і, не ли-

шаючи нас у скорботах, збережи та вивільни від печалі. Амінь (Ібадетнаме (служебник). «Містить ранкові та вечірні треби». Афіни, 1885).

9. "Εἰ κοκλερτέ όλάν Πετερμιζ ἰσμίν μουκαττές όλσούν' Πατισαχληγην κελσίν Ἰρατετίν κοκλερτέ όλτουγού κιπί, γέρ ούζερинтэ тачи ἰτζρά όλουνсούν' Χέρ κουνκί ἐκμεγιμιζи πизэ пού кούν βέρ' Βέ πизэ σουτζλου όλανλαρά паγησλάтτηγημήз киπi, пизим σουτζлаρημηзη паγησλά' Βέ пизи ἰγβαγι.ά кетирме, λάκιν пизи γι.αραμαζтάν кууртάρ.

'Ey göklerde olan Pederimiz ismin mukaddes olsun; Padişahlığın gelsin İradetin göklerde olduğu gibi, yer üzerinde dahi icra olunsun; Her günki ekmeğimizi bize bu gün ver; Ve bize suçlu olanlara bağışladığımız gibi, bizim suçlarımızı bağışla; Ve bizi iğsaya getirme, lakin bizi yaramazdan kurtar.

Гей Отче наш, що єси на небесах, хай буде священним ім'я Твоє; хай прийде царствіє Твоє, як є на небесах воля Твоя, так щоб виконувалася вона і на землі; щоденний хліб наш дай нам сьогодні; і так, як ми відпускали тим, хто винний нам, відпусти наші провини; і не приведи нас у оскоплення, одначе врятуй нас від лукавого (Старий та Новий Заповіти. Переклад з гебрійської та грецької. Стамбул, 1892).

10. Γιά σεμαлерδέ όλάν Педеримиз 'Ισμίν μουκαδδέз όλсούν. Σενίν падисаχληγηн κελсούν. Σεμαδαки киπi куурреi арзда дахи сеин мурадн олсούν. Рһзке рузi (херки.оунки этмеги) мизи пού ки.оун βέρ пизэ. Пизэ пордзлаρημηзη паγησλά, νάσηлки пизде пизэ пордзλου όλανλαρά паγησлар ісек. Βέ пизи миχветэ (γβαγι.ά) хаβαλε еiлеме. "Ιλλα φенаки'ардан кууртάρ пизи.

Ya semalerde olan Pederimiz 'ismin mukaddes olsun. Senin padişahlığın gelsün. Semadaki gibi kurre-i arzda dahi senin muradin olsun. Rızk-ı ruzi (hegünki etmeği)mizi bu gün ver bize. Bize borçlarımızı bağışla, nasilki bizde bize borçlu olanlara bağışlar isek. Ve bizi mihnete (iğsaya) havale eileme. 'Illa fenakârdan kurtar bizi.

Отче наш, що єси на небосхилах, хай буде священним ім'я Твоє. Хай прийде царствіє Твоє. Хай буде бажання Твоє як на небосхилі, так і на земному світі. Денний спожиток (щоденний хліб) наш сьогодні дай нам. Відпусти нам наші гріхи, як і ми відпустили б боржникам нашим. І не покладай нас у страждання. Либонь же врятуй

нас від злого (Ієрей Леонтії Анастасіадіс, Апантізма. Константинополь, 1900).

11. "Εἰ σεμαβαττά όλάν Πετερμιζ, ἰσμίν μουκαττэ όλсούν' Μεлекουτούν κελσίν' ἰρατεтін όλτουγού кипi, γέρ ούζερинтэ тачи ἰτζра όλουνсούν' Γεβми ἐκμεγιμιζи пизэ пού кούν βέρ' Βέ пизэ σουτζλου όλανлаρά пагуσлатτηγημήз мисиллу, пизим σουτζлаρημηзη паγησλά Βέ пизи ἰγβαγι.ά кетирме, λάκιν пизи сериртэн кууртάρ.

'Ey semavatta olan Pederimiz, ismin mukaddes olsun; Melekutun gelsin; iradetin olduğu gibi, yer üzerinde dahi icra olunsun; Cevmi ekmeğimizi bize bu gün ver; Ve bize suçlu olanlara bağışladığımız misillü, bizim suçlarımızı bağışla Ve bizi iğsaya getirme, lakin bizi şerirden kurtar.

Гей Отче наш, що єси на небесному схилі, хай буде священним ім'я Твоє. Хай прийде царствіє Твоє, хай воля Твоя як була, так і здійсниться і на землі; поденний хліб наш нам сьогодні дай; і подібно до того, як ми відпускали тим, хто винен нам, відпусти наші провини і не приведи нас у оскоплення, одначе врятуй нас від поганого (Новий Заповіт, з грецького оригіналу турецькою. Стамбул, 1905).

Γι.ά σεμαлерде όλάν Педеримиз. "Ισμίν серифін таазимленсін. Σενηн падисаχληγηн κελсін' сеин мураσηн ки.окдеки олдоуγού кипi, γι.ер γи.сузрунде дази идзра олунсун. Γεβми.γи.емизη кифагет еден этмеги мизи пού ки.оун дази пизэ ичсан егле. Пизэ пордзλου όλανлаρά пордзлаρηνη паγησλαδηγημηз кипi, сэнде пизим санá όλán пордзлаρημηзη паγησλά. Βέ пизи ἰγβαγι.ά дуусоурме, илла фенаки.ардан кууртάρ пизи.

Ya semalerde olan Pederimiz. 'İsmin şerifin taazimlensin. Senin padişahlığın gelsin; senin muradin gökdeki olduğu gibi, yer yüzünde dahi icra olunsun. Yevmiyemizi kifayet eden etmeğimizi bu gün dahi bize ihsan eyle. Bize borçlu olanlara borçlarını bağışladığımız gibi, sende bizim sana olan borçlarımızı bağışla. Ve bizi iğsaya düşürme, illa fenakârdan kurtar bizi.

Отче наш, що єси на небосхилах. Хай звеличиться ім'я Твоє, слава Твоя. Хай прийде царствіє твоє; хай бажання твоє як було на небі, так хай здійсниться і на землі. Достатній для поденного нашого прожитку хліб наш і сьогодні пожалуй нам. Як ми відпускали усі борги боржникам нашим, так і Ти відпусти наші тобі гріхи. І не скинь нас у оскоплення, либонь же врятуй нас від

злого (Бююк Ібадетнаме (Великий молитовник), «... аби поважні християни, що не знають еллініки, не лишились нечутливими у богослужінні, переклав на турецьку ієрей Леонтій Анастасіадіс, і надруковано клопотом диякона Васілеоса Апостолідіса». Константинополь, 1921).

Як бачимо, в наведених текстах молитви спостерігається варіативність. Зокрема, наступні синонімічні ряди різняться відповідно до дати написання та стилістичних вподобань переписувача: *Κιογлер – σεμαлер – коклер – σεμαβατ – небеса; σακιν όλάν – (κιογлер)текі – όλάν – існуючий / що еси; (Μπιζήμ) Πετεριμιζ – άταμιζ – Отче (із вживанням або невживанням приіменного присвійного займенника з метою підкреслити відданість пастви); ίσμίν – Ἰσμιν σεριφίν (12 вар-т) – ім'я (та слава); αζιζλενσιν – Ἀζήζ ο'λά – μουκαττές όλά – μουκαδδε'ς ο'λσου'ν – μουκατδε'ς ο'λουνα' – такдіс όλουνα' – таαζιμленсін – хай святиться (було священним – святилось би – буде священним – щоб було священним – було свято чтимо – звеличиться); Μελκιοτλιγην – Μελκιοτουόν – Μελεκιοуи'ν – Πατησαχληγην'ν – царствіє; χокμουόν – Μουρατζαατίν – муратін – ε'μρι'ν (Ἐμριν) – истеклиγιν – иратетін – наказ (бажання, воля); γέρ γιουζουντέ – γιερде' – γέρ ουζеринте – курреї арзда' – на землі; κιουντελλик έκμεк ναφακαμιζή – Хе'р κιονουν ε'κмеγимиζи – Хергкиουνлуок έκмеγимиζи – Хе'р γкиουνки ε'тмеγимиζи' – που κίουν γίεβмиγемеζи γετεрлir ναφακά έтмеγимиζи – Ρήζκη ρουζи (χερки.ουνки έтмеγи) – Γεβми έκмеγимиζи – Γεβмиγ.εμιζи κифагét έδέν έтмеγимиζи – хліб щоденний (хліб наш, денний спожиток, поденний хліб; подібність варіанта 1 та 8: засоби до існування на щоденний хліб – засоби на хліб, достатні на поденне існування; достатній для поденного прожитку хліб насушний – варіант 12); тζεфаγiа кетiрме – Ἰγφαγέ γκετήρме – ιγβαγiε'сάλма – Ἰγβαλαρα' ο'γραστη' ρμαγi.άσην' – Ιμιχανά кетiрме – миχнét ιтзинде' πράχμαγiαράк кемликден' σακλαγi.ουп – миχнетé (ιγβαγi.ά) χαβαλε' ε'ιλέме – ιγβαγi.ά δουσοурме – не приведи (не покладай) нас до страждань – не приведи (не пусти, не скинь) в оскоплення – не вводи у клопiт – не приведи до випробування – не лишаючи нас у скорботах, збережи та вивільни від печалi; ол' сер' сеγiтан – 'вала'к феналик – феналик – серрир – сер –*

фенакиар – γι.αραμαζ – кемлак – від поганого (того злого диявола – нечистого зла – зла – лукавого – печалi – злого) тощо.

Граматична синонімія: *ола' / олуоун' / олуоуна' – хай би було – хай буде – щоб було; текмiл' олуоун' – ιтзра' олуоуор' – ола' – о'лсуо'ν – хай буде повним (виконаний, здійсниться); весекиллиссе – вiтзекi – пiзé – вáσηλ – вáσηλκi – κiтi – мiσιλλоу' – (наскільки) як. Дiєслiвнi ситуативнi синонiми: бер' ехсáν еγλε – подай; γетiрме – салма – хаβαле еγλεме – не введи / не скинь. Крім того, впадають у вiчi мiсцевi фонологiчнi змiни, що iх зазнала лексика арабського походження, напр.: перший варіант та надалі – мелкиотлиγην – царствіє (літ. тур. melikithğin), замість taazzüm (від azamet) – тааζиμ – велич, возвеличення; починаючи від варіанта другого – χελα'ς ε'γλε – від літ. ihlas – вивільнити, очистити; у варіанті восьмому кемлик (літ. тур. gamlik) – скорбота, печаль. Серед усіх варіантів молитви велику кількість архаїчних форм несе варіант третій, напр.: *senün / senin, göğler / kökler, ola, gele / olsun, gelsin*. Ці форми питомі для анатолійської турецької мови XV–XVII ст., що, втім, у високому стилі османотурецької мови зникли вже на поч. XVII ст. Проте найбільшою кількістю регіональних, говіркових рис відзначається варіант четвертий, напр.: *atamız / pederimiz; olanlere / olanlara; etmeğimizi / ekmeğimizi; gelsün / gelsin* тощо. Найбільшу кількість розмовно-діалектних елементів у ньому можна пояснити, ймовірно, першими спробами Патріархії наблизити конфесійну мову до розмовного стандарту, що побутував серед анатолійської пастви. Караманлійські варіанти 1, 2, 3, 10 демонструють більш архаїчне недотримання палатальної вокальної гармонії, тоді як решта варіантів записані літературно-писемною турецькою мовою XIX ст. Текст варіанта третього становить перехідну версію.*

«Отче наш» серед урумів. Основними науковими проблемами, що стосуються тюркомовних євангельських текстів у Приазов'ї, є їхня мовна атрибуція, визначення редакцій відмінних пам'яток, їхнього походження, зв'язку між собою та зіставлення з канонічними виданнями Євангелія грецькою та турецькою мовами. Нам наразі відомі лише два урумські варіанти молитви, віднайдені О.М. Гаркавцем [Гаркавець 1999] в рукописних збірках:

1. Окремі аркуші С.Ф. Попова [Гаркавець 1999, 365]. *Бизим патэримиз, көклердэ сакин олан, исмин мукаддэс олсун, мелекитлигин кельсин, көклердэ эмрин не тарзайса, йэрдэ дэ о шекиль олсун, кйндэлик азығымызы бйгйн бизе вер, ве бизим борчларымызы аф эйле, ничек биз дахы борчлу оланнарымызы аф этэриз, ве бизи казе хатэсине верме, лакин...* Перший урумський варіант відповідає найбільш ранньому караманлійському варіанту 1756 р. (у Памбукіса № 1)². Ці два тексти зближують відсутні в інших форми $\mu\epsilon\lambda\kappa\iota\omicron\tau\lambda\iota\gamma\eta\prime\nu$, $\kappa\iota\omicron\upsilon\nu\tau\epsilon\lambda\lambda\iota\kappa\ \epsilon\prime\kappa\mu\epsilon\prime\kappa$, $\nu\epsilon\sigma\epsilon\kappa\iota\ \lambda\lambda\iota\sigma\sigma\epsilon$, а також вживане у варіантах 2 та 8 $\sigma\alpha\kappa\iota\nu\ \omicron\prime\lambda\alpha\prime\nu$. Відмінності в текстах становлять лише заміни $\sigma\epsilon\kappa\iota\prime\lambda$ на *тарз* – спосіб, $\epsilon\prime\kappa\mu\epsilon\prime\kappa$ на *азыг* – харч, $\tau\zeta\epsilon\phi\alpha$ на *хатэ* – помилка, тяжке горе. Крім того, вжито розмовну коротку форму з Карані – *ничек* «яким чином». Виконаний Серафимом Анталійським, цей переклад, судячи з усього, від початку книгодрукування дістав найширше розповсюдження та вважався канонічним. Для нас же важливо те, що уруми мали можливість та нагоду користуватися християнською літературою, виданою в Західній Європі, вже від середини XVIII ст.

2. Рукописний збірник С.Ф. Попова [Гаркавець 1999, 365]: *Бизим бабамыз көклердэ отуран, азизленсин, падышахлыгын кельсин, көк ййизинде эмрин не тйрлй исе, ве йер ййизинде дэ бййлеже олсун, кйндэлик өкмегимизи бдгйн Бизе вер, бизим борчларымызы аф эйле, насыл биз дэ борчлу оланнарымызы аф этэриз, ве бизлери эзийет ичиндэ брахма, лакин бизлери йаман шейтандан сахлайып хутар.* Другий урумський варіант молитви з рукописного збірника С.Ф. Попова – очевидно, пізніший, компілятивний з кількох караманлійських оригіналів текст. На ньому можна простежити, як змінювалася мова урумів, пишні епітети замінювалися зрозумілішими, питомо тюркськими синонімами. На лексико-стилістичному рівні цей текст виявляє найбільшу схожість з караманлійськими варіантами 5 (напр., $\epsilon\prime\mu\pi\iota\prime\nu$, $\text{Πατισαχληγη}\prime\nu$, $\gamma\epsilon\prime\rho\ \gamma\iota\omicron\upsilon\zeta\omicron\upsilon\nu\delta\epsilon\delta\epsilon$, $\gamma\kappa\iota\omicron\upsilon\nu\delta\epsilon\lambda\eta\prime\kappa\ \epsilon\prime\kappa\mu\epsilon\upsilon\mu\iota\zeta\iota$, $\lambda\omicron\rho\tau\zeta\lambda\omicron\upsilon$... $\acute{\alpha}\phi\ \acute{\epsilon}\delta\epsilon\rho\iota\sigma\epsilon\kappa$) та трохи менше 6 ($\kappa\iota\omicron\upsilon\gamma\lambda\epsilon\rho\tau\acute{\epsilon}\ \acute{\omicron}\lambda\alpha\nu$, $\acute{\alpha}\zeta\iota\zeta\lambda\epsilon\nu\sigma\iota\nu$, $\text{Πατισαχληγη}\prime\nu$, $\text{Κιουunteлик}\ \epsilon\prime\kappa\mu\epsilon\upsilon\mu\iota\zeta\iota$), перекладеними та виданими у 1835–1851 рр. у Стамбулі та Афінах. Разом з тим поодинокі лексеми нагадують варіанти 1 (*йаман шейтандан сах-*

ла – $\acute{\omicron}\lambda\ \sigma\epsilon\rho\ \sigma\epsilon\upsilon\tau\alpha\nu\tau\acute{\alpha}\nu\ \kappa\omicron\upsilon\rho\tau\acute{\alpha}\rho$), 4 (*бабамыз – атамиз, эмрин – мурадн`v*) та 8 (*эзийет ичиндэ брахма – $\mu\iota\chi\upsilon\epsilon\tau\ \acute{\iota}\tau\zeta\iota\nu\delta\acute{\epsilon}\ \pi\rho\acute{\alpha}\chi\mu\alpha$*). Тут очевидні зв'язки урумів саме із стамбульськими та афінськими видавцями літератури, зокрема з офіційними друкарнями Фенеру.

За законами самої релігійної практики, слід очікувати наявності в турецьких перекладах усіх повсякденних молитов на усі церковні треби. Подальшу перспективу дослідження становить з'ясування, якими саме служебними книгами послуговувались уруми, наскільки довго функціонувала традиція використання тюркомовної євангельської літератури і коли вона поступилася місцем церковним службам слов'янською мовою.

Тепер розглянемо, **які варіанти молитви використовувались гагаузами**. Релігійні книги турецькою мовою з елементами анатолійських діалектів грецьким письмом з'явилися та розповсюдилися у гагаузів у XIX ст., цю літературу видавали представники православ'я та протестантських церков. Як зазначав В.А. Мошков, «книги свої (духовного змісту)... караманли друкують турецькою, але грецькими літерами... приносять на продаж в Бессарабію... і ось ці книги і привертають до них симпатію гагаузів. Свої книги караманли цінують доволі дорого, а тому рідко кому з гагаузів вдається їх придбати, але у кого вони є, той... цінує їх на вагу золота...» [Мошков 2004, 42]. Підтримка у гагаузів християнства якраз пов'язана з церковною караманлійською книжністю, за допомогою котрої, очевидно, затвердилася частина лексики грецького походження. Л.О. Покровська, що дослідила вплив караманлійської літератури на гагаузьку мову [Kısa dua kitabı... 2001; История и культура гагаузов 2006, 495], відзначає, що «усі запозичені арабські та перські мусульманські терміни переосмислені гагаузькою мовою у відповідності до понять християнської релігії... релігійна термінологія у караманлійців та гагаузів майже повністю збігається...» Нарешті, традицію читання обмеженої в кількості друкованої караманлійської служебної літератури значно розвинув протоієрей Михаїл Чакир, що, беручи за взірць якраз караманлійські тексти, здійснив переклад з російської мови на рідну гагаузьку усіх необхідних для бого-

служинь текстів. Використання ним арабсько-перських запозичень доводить, що перекладач використовував у своїй роботі арсенал караманлідіки.

Караманлійська молитва з Гагаузії, публікація В. Мошкова (1901–1904):

<ul style="list-style-type: none"> • 9 'imti siz pböyle t(d)oua etin': g(y)ia köklerde olan Peterimiz, ismin moukattes olsoun. • 10 Padişahlığın kelsin iradetin kökdeki gibi g(y)er öüzerinde dahi olsoun' • 11 Her gounki ekmeymizi bize bou goün ver' • 12 ve bize bordzlarımızı bağışla, nidze ki biz dahi borzloularımıza bağışlarız. • 13 ve bizi imtihana getirme, illa bizi g(y)aramazdan kourtar. 	<ul style="list-style-type: none"> • 9 Тепер ви ось так молитесь. Ти, Отче наш, що на небесах, хай буде святим ім'я Твоє, • 10 хай прийде царство Твоє, хай буде воля Твоя як на небі, так і на землі, • 11 дай щоденний хліб наш нам сьогодні • 12 і відпусти нам борги наші, настільки, наскільки й ми відпускаємо винним нам, • 13 та не приведи нас до випробування, а особливо спаси нас від лукавого.
---	--

ведені варіанти: стамбульський 1826 р. 4, афінський 1851 р. 6, лондонський 1873 р. 7 та стамбульський 1892 р. 9. Перекладач, безумовно, був знайомий з уже використаним гагаузами лондонським текстом, тому подає у дужках питоме саме для нього

«İradetin», проте, маючи сумнів, чи зрозуміють його гагаузи, надає перевагу вжитому в афінському виданні «istediin». Так само він вдається до буквального перекладу арабізму İmtıhan на deneme «випробування, іспит».

Згадаймо тут принагідно іще два різновиди феномену побутування молитви в гагаузькому середовищі. Для вияв-

Ця молитва дослівно повторює караманлійський варіант 7 Лондонського видання 1873 року. Вона також відповідає варіанту 9, лише властиві високому стилю арабізми замінені більш зрозумілими синонімами (Peterimiz – α'ταμιζ – Bobamiz; σακiv ο'λα'ν – olan – κιογлертеки'; 'Αζιζλενσι'ν – 'Αζη'ζο'λα – moukattes olsoun – ayozlansın). Таким чином, на матеріалі цього тексту можна також говорити про те, що розповсюджувана серед гагаузів конфесійна література мала західноєвропейське походження. Втім, нез'ясованим залишається той факт, чи напряду вона потрапляла з Європи в Добруджу та Буджак, а чи її все ж таки привозили караманлійці з Греції та Анаболії.

Гагаузька молитва (М. Чакир, 1908, перевидання 2001 р.). Saabinin duası:

Eu, göklerde olan, bizim Bobamiz! Ko ayozlansın Senin adın, ko gelsin Senin Padişahlın, ko olsun Senin istediin³, hem erdä da nicä göktä. Hergünkü ekmeemizi bizä bugün ver; hem baaşla bizä bizim borçlarımızı, nicä biz da baaşlêêrız bizä borçlu olannara; hem girdirmä (sokma) bizi denemeyä, ama kurtar bizi kötüdän (fenadan). Zerä Senindir Padişahlık hem kuvet, hem şükür daymalarınadak. Amin [Kısa Dua Kitabı 1908 – Salonikidä 2001, 9; Eni Testament 2003, 11]. Виконаний М. Чакиром переклад гагаузькою мовою, безперечно, також має під собою опертя на караманлійські тексти, що найбільше нагадують нам сьогодні вищена-

лення спільних рис, притаманних тюркомовним молитвам, слід зважати також на «окумак» – замовляння – та т.зв. народні молитви – два жанри, що у тісному зв'язку з канонічною молитовною традицією розвивалися паралельно від Середньовіччя протягом віків не лише серед тюркомовних, а усіх народів Південної та Східної Європи. Жоден з цих жанрів не став предметом збирання та вивчення ані тюркологами-лінгвістами, ані фольклористами, а проте вони виявляють архаїчні мовні конструкції та показують християнську компоненту саме європейської спадщини гагаузів. Традиційно пов'язані з церковними текстами благословінь та екзорцизмів, вони часто втрачають чітку межу з канонічними молитвами, особливо у випадках, коли вербальні формулювання обернені до заступництва надзвичайних сил, так само, як у офіційних молитвах. Найбільш наближеними до них є «erik okumak» – молитви та замовляння, які оповідають подібні до епічної історії та ґрунтуються на аналогічній магії (джерело сили зцілення, щасливого вигнання диявола в минулому), що часто зустрічається у християнстві. Відмінність народної молитви від «окумак» – у функції або ситуації її застосування, адже якщо замовляння читають з метою впливу на конкретну ситуацію, то молитва виконується зазвичай як допомога у досягненні спасіння чито пом'якшення страждань у цьому світі. Канонічні або не-

канонічні, молитви гагаузів за структурою можна зіставити з такими у Центральній Європі (мадярські, румунські, грецькі тощо), про які Жужанна Ердей (с. 482) свідчить, що на рівні образності вони зберігають «середньовічну францисканську традицію». Приклади формулювань, наведені в нашому дослідженні, дозволяють поставити тексти в межі загальнотюркської традиції, причому більше порівняльних студій слід надалі провести з канонічною літературою інших балканських народів та народів Східної Європи.

Серед записаних нами варіантів молитви «Отче наш» найбільш відмінні та, на наш погляд, архаїчні варіанти являє собою **караїмська молитва в її діалектних різновидах**. Показово, що на найбільшому сайті перекладів молитви «Отче наш» мовами світу [<http://www.christusrex.org/www1/pater/>] не засвідчено ані текстів молитви, ані самої караїмської мови. Тоді як віддавна існує традиція включення молитви «Отче наш» в караїмське богослужіння, що пояснюють впливом саме огузької мовної компоненти [David' Bijniñ Machtav Čozmachlary 1994]. Тюркські переклади молитви включались у друковані молитовники, проте найбільше вони були розповсюджені у рукописних текстах. Колекція караїмських молитов для різних випадків життя «Карай колчаклари», використана тут [Karaj Koltchalary 1993, 122–125], є розширеним виданням збірки «Колчаклар», опублікованої у Вільнюсі газзаном караїмів Симоном Фірковичем у 1935 р. [Kosaoglu 2006, 8]. У збірці зазначається, що вказаний текст молитви було почерпнуто зі старовинних сувоїв гебрійськими літерами, атож входження євангельської молитви до старозавітного канону, ймовірно, відбулось досить давно.

Караїмська молитва (тракаїський діалект): Atamyz ki kiokliardia:

Atamyz ki kiokliardia machtavlu bolhej birliги adyjnyн da kip bolhej bijligij da kliagij kiokliardia johartyn da jer üštiunia ašahartyn. Kiuñdiagi öt' miagimižni biergiñ bižgia da bošatchyn bar jazychlarymyzny. Tiuž jollaryjdan azaštymahyn bižni, ančach kutcharhyn bižni azhyrtuvčudan, amieñ [Karajče ürianiabiz 2008, 65].

Караїмська молитва (кримський діалект). Її наведено у В. Тіріякі [Субботніе молитвы... 2002, 200–201], і після порів-

няння нами її тексту із записаним нами з його ж вуст у 2004 р. аудіозаписом [Аудіо запис... 2004] ми дійшли висновку про ідентичність тексту молитви:

(Къаткъынгъын): Атамыз, ки кӱклердӱ махтовлы болгъай бирлиги адынъынъ, да кип болгъай бийлигинъ, да килегинъ кӱклергӱ йогъартын, да йӱр устӱнӱ ашагъартын. Кӱндӱги ӱтмӱгимизни бӱргин бизгӱ да бошаткъын бар йазыкъларымызны. Тӱз йолларындан азаштърмагъын бизни, анчакъ къуткаргъын бизни азгъыртывчудан. Амӱн.

Наведений переклад російською:

(Можно добавить еще): Отец наш небесный, да будет благословенно имя Твое, и да укрепится царствие Твое, и воля Твоя на небесах вверху и на земле внизу. Хлеб ежедневный даруй нам и прости грехи наши. От прямых путей не уведи нас, избавь от искушителя. Амен.

Караїмська молитва (галицький діалект). На жаль, на даний момент ми можемо лише реконструювати частини тексту за лексикою десяти заповідей [Миреев, Абрагамович 2008, 1; 86], оскільки повний текст молитви від носіїв галицького діалекту записати у 2007 р. вже не вдалося. Разом з тим такі вирази з тексту заповідей, як Адонай Тэнрин сэнин, кылмагъын, кеклэрдэ йогъартын да нэ ки йэрдэ асагъартын, да нэ ки сувларда асагъартын йэрге. Сагъынувцу гинэхин аталарнын уларлар истинэ. Крім того, в російсько-караїмському словнику зустрічаємо такі словоформи: благословить – алгъыслама, алгъыс этмэ; благословенный – алгъыслы; укрепить – килэмэ, каййам этмэ, куватландырма; царство – бийлик, ханлык; хотеть – клэмэ; желание – клэк; форма наказового способу від «бути» – болгъай; хлеб – этмэк; ежедневный – киндэги, кинлик; прощать грехи – босатма йазыкларны (гинэх, азасмак); прямой путь – дугъру, тиз, тикри йол / ыз; сбить с пути, вводит в заблуждение – азастырма; избавляют – абрама, куткарма, йулума; искушитель – йэлдэвци; искушать – азгъыртма.

Тэнримиз, ки кеклэрдэ алгъыслы болгъай бирлиги адынъынъ, да кип болгъай бийлигинъ, да клэгинъ кеклэрдэ йогъартын да йэрде асагъартын. Киндэги этмэкимизни бӱргин бизге, да босаткын йазыкларымызны. Тиз йолларындан азастырмагъын бизни, анчакъ куткарын бизни азгъыртувчудан. Амӱн.

Таким чином, нами реконструйовано текст молитви галицько-волинським діалектом, виходячи з лінгвістичних даних з граматики та словника лексики. Як видно, за винятком фонологічних відмінностей, він не відрізняється від тракайського та кримського. Текст молитви демонструє разом з тим істотну відмінність від відомих нам огузьких варіантів. Тому пошуки його ідентичності спонукали звернутися до інших кипчацьких версій перекладу.

Молитва з Кодексу Куманікуса [CC, 126/171]: *Atamiz kim kokte sen. Algisli bolsun sening ating, kelsin xanliging bolsun sening tilemeging necik kim kokte alayyerde. Kundegi otmekimizni bizge bun bergil daxi yazuqlarimizni bizge bosatgil necik biz bosatirbiz bizge yaman etkenlerge.*

Стаття Пітера Б. Голдена про Кодекс Куманікуса [Central Asian Monuments. Edited by H.B. Paksoy // Library of Congress Card Catalog: DS329.4.C46 1992 173 Pp.] наводить також «дещо спотворену версію ("Pater Noster")», що збереглася в угорській Куманії» (CC, XLIV–XLV): *«Bezen attamaz kenze kikte, szenleszen szenadon, dsn szenkklon, nicziegen gerde ali kekete, bezen akomazne oknemezne ber bezge pitbtr kngon...»* (*Bizim atamiz kim sen kkte, sentlessen ading, dsnen kngln nicekim zerde alay kkte, bizim ekmemizni ber bizge... kngn...*) Видно, що караїмська молитва є практично повним повторенням куманської версії тексту.

Релігійні тексти цієї доби (гомілетики, десять заповідей, літургія та псалми) свідчать, що на момент укладання Кодексу кумани вже мусили мати у своєму розпорядженні певний досвід зіткнення з християнством: куманський єпископат мав уже існувати на 1217–1218 рр., а оскільки папство та місцеві князі були зацікавлені в наверненні куманів до християнства, на роль місіонерів придалися домініканські та францисканські монахи. Їх місії мали протекцію Чингізидів та у XIII ст. вже мали досвід масового навернення в Куманії, власну церкву та притулок у Кафі та Солгаті, звідкіля мали змогу вирушати у північніші місії до кипчацьких земель. Очевидно, що розповсюдження караїмської версії молитви слід пов'язувати саме з означеним періодом.

Оскільки караїмську мову як мову західної гілки кипчацької підгрупи тюркських мов наближають у класифікаціях до ку-

мицької, татарської, кримськотатарської, казахської, ногайської, киргизької тощо [Бенцінг, Менгес 1959], варто поглянути на те, як деякими з означених мов було перекладено молитву «Отче наш». Нам невідомі примірники молитовних текстів, що залишилися би від Прикаспійської християнської місії Зіхії та Аланії V–VI ст., або ж мервські чи несторіанські тексти середньоазійського походження. Проте татари-кряшени, нащадки куманів, що вірують в Алла Ули-Христа, а також хрещені касимівські татари Рязані і Тамбова мають свої молитовники. Крім того, переклади християнських молитов для корінних народів Російської імперії, і зокрема Сибіру, містить книга голландського географа та юриста Ніколаса Вітсена «Северная и Восточная Татария» (1705). Встановити, ким і з якого оригіналу були виконані переклади, важко, однак, починаючи з XIX ст., активна діяльність Російського біблійського товариства в Казані (1818) та створення там само перекладацької місії Братства святителя Гурія (1867) дає нам цілу низку нових, видозмінених перекладів молитви. Предметніше їхнє дослідження, ймовірно, покаже спадковість куманських текстів.

Висновки: ми простежили, як хронологічно видозмінювалися стилістика та лексична синонімія караманлійського тексту молитви «Отче наш». При порівнянні з двома урумськими варіантами стає зрозуміло, що уруми використовували текст венеційського походження (переклад Серафима з Анталії) від 1756 року. Гагаузи ж користувались оригіналом на основі лондонського тексту 1873 р., а згодом перекладом на рідну мову, здійсненим, очевидно, під впливом як попередньої традиції лондонського видання, так і стамбульських і афінських книг, що містили стилістично більш спрощені варіанти молитви. Таким чином, кожен з обох урумських та обох гагаузьких варіантів молитви має відповідники більш «високого» (караманлійські варіанти 1, 7, 9) та «спрощеного» стилю. Караїмська ж версія є ранішим варіантом, в якому практично відсутні нетюркські запозичення (найбільш наближений караманлійський варіант 4). Зауважимо, що як у найстаріших тюркських перекладах, так і в пізніших редакціях заміни слова ні в якому разі не були помилками перекладу,

а свідченням майстерного врахування церквою національного фактора, засобом навернення пастви до Христа.

Перспективи дослідження: обсяг цієї статті не дозволяє розглянути тексти молитви ногайбаків та усі варіанти текстів татаркряшенів, що прийняли християнство ще у

XVIII ст., а відтак повинні мати відносно давні мовні варіанти молитви. Текстуальний аналіз на ширшому міжтюркському матеріалі дозволить виявити шляхи розповсюдження та стилістичну семантику конфесійних текстів не лише у Причорномор'ї, а й усьому тюркському світі.

¹ Про діяльність протестантських місій на території Малої Азії детальніше див.: Fendoğlu H. Tahsin. Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti // *Türkler Ansiklopedisi*. S. 188–196. А також про побутування караманлійської літератури в турецькому Причорномор'ї – нашу статтю: Dryga I. Doğu Karadeniz'in Karamanlıcası // *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*. – Гіресун, 9–11.10.2008 р. – S. 17–24.

² Пор.: Кιουγερτε` сакιν ο`λα`ν μιζιμ Πητερμιζ, σενη`ν ισμιν `Αξιζλεσι`ν, μελκιοτλιγη`ν γκελσι`ν, χοκμου~ν текμι`λ ο`λοσθν σενη`ν κιο`γ γιουζουντε` νεσεκι`λλισσε, γε`ρ γιουζουντε` τε ο`λα, βε`ρ μιζι`μ ζπου~κιουν κιουντελλικ ε` κμε`κ ναφακαμιζη`, βε` παγισλα` μιζε` πορτζλαριμιζη`, νι`τζεκι`μι ζ ταχι μιζε` πορτζλου ο`λα`ν κιμσελεριν σουτζλαρινη` παγισλα`ρις. Βε` μιζη` τζεφαγια` κети` ρμε, λα` κив μιζη`` δλ` σε` ρ σεγитанта`ν κοθрта` ρ. `Αμη`ν.

³ Iradetin.

ЛІТЕРАТУРА

Аудіозапис караїмської молитви «Отче наш». Вимовлений газзаном євпаторійської кенаси В.З. Тіріякі (серпень 2004 р., запис виконано к.філол.н. І.М. Дригою).

Баскаков Н.А. Некоторые наблюдения над синтаксисом караимского языка // *Ural – Altaische Jahrbücher*. Vol. 36. Facs. 3–4. Wiesbaden, 1965.

Гаркавец О. **Уруми Надазов'я.** Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата, 1999.

Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы. Вступительная статья, перевод, историко-филологические комментарии и подготовка текста Евгения Чернухина. Донецк, 2005.

История и культура гагаузов. Комрат – Кишинэу, 2006.

Караимско-руско-польский словарь / Под редакцией Н.А. Баскакова, А. Зайончовского, С.М. Шапшала. Москва, 1974.

Миреев В.А., Абрагамович Н.Д. **Язык караимов Западной Украины.** Часть 1. Краткий очерк. Часть 2. Караимско-руско-украинско-английский словарь. Часть 3. Русско-караимский словарь. Симферополь, Украина – Полевской, Россия – Слипери Рок, США, 2008.

Мошков В.А. **Гагаузы Бендерского уезда** (этнографические очерки и материалы). Кишинев, 2004.

Прийдіте поклонімся. Молитовник. Рим, 1991.

Пуряева Н. **Словник церковно-обрядової термінології.** Львів, 2001.

Святое Евангелие и Псалтырь на татарском языке. Казань, 1908.

Святое Евангелие на казахском языке. Казань, 1901.

Службеник. Т. 1–2. Київ, 2006.

Смолина М. **Урумский язык. Приазовский вариант.** Киев, 2008.

Субботние молитвы по обряду крымских караимов. На русском и караимском языках. Евпатория, 2002.

Ayoz büükzeetçekân Georgi. Saloniki, 2003.

Çakir Mihail (Ay boba). **Gagauzlar: istoriya, adetlär, dil hem din.** Chişinău, 2007.

Çulha, Tülay. **Karaycanın Kısa Sözcüğü.** Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi 6, 2006.

Das Gebet des Herrn in den Sprachen Russlands. St. Petersburg, 1870. **David' Bijniń Machtav Čozmachlary.** Psalmes. Vilnius: Danielius, 1994.

Eni Baalanti – İi Haber İisus Hristos ichin. Moscow, 2006.

- Eni Testament.** Çevirici: Boris Tukan. Chişinău, 2003.
- İncil.** Çağdaş Türkçe Çevirisi. İstanbul, Kadıköy, 1998.
- Karaj Koltchalary.** Karaimü Maldos. Čiopliadi dahy jarychka čyhardy Mykolas Firkovičius. Vilnius, 1993.
- Karajče ürianiabiž.** Uppsala Universitet. Karajče Jaz Üriatiuviu, 2008, Troch. Draft 4. Üriatiüvčiu: Éva Á. Czató.
- Kısa dua kitabı Gagauzça.** Salonikidâ, 2001-ci yılda.
- Kocaoğlu Timur*, in collaboration with *Mykolas Firkovičius* (1924–2000) // **Karay: The Trakay Dialect.** Muenchen: Lincom Europa, Languages of the World / Materials Descriptive Grammar Series, 2006.
- Kowalski Tadeusz.* **Karaimische texte im dialekt von Troki.** W Krakowie, 1929.
- Luka djazg'an Syyily Indjil.** The Gospel of Luke in Karachay. Institute for Bible Translation. Stockholm, 1999.
- Stamatoglu G.* **Gagauzların altın kitabı** (Gagauzların tarihi hem etnogenezi). Komrat 2002 y.
- Szyszman, Szymon.* **Karaimizm.** Historia i dokryna. Bitik, 2005.
- Şelomonun Maşalları.** Süleyman'ın meselleri. Proverbia. Ankara, 2000.
- The New Testament in Turkmen language.** Institute for Bible Translation. Istanbul, 2002.
- Zajaczkowski Ananiasz.* **Karaims in Poland: history, language, folklore, science.** Warszawa, 1961.
- Zhakshi kabar. Matfeyden iyik indjil.** Kirgiz tilinde. The Gospel of Matthew in Kirghiz. 1982.
- Παμπονκη Ι.Τ.* Πετερимиζ ολιγαι λεξεις επι της συνθεσεως των θρησκευτικων Βιβλιων της τουρκοφωνου Ελληνικης φιλολογιας. **Κειμενα και μελεται Νεοελληνικης Φιλολογιας Διευντης: Καθηγητης Γεωργιος Θ. Ζωρας.** εν Αθηναις, 1961.
- <http://www.christusrex.org/www1/pater/>